

שלמי תודה

אחת מאבני היסוד ביהדות היא מידת הכרת הטוב. ספר זה, אשר מבוסס על עבודת הגמר שלי לתואר שני ומהווה גירסה מורחבת ומעודכנת שלה, לא היה רואה אור אלמלא סיועם של רבים וטובים.

הראשונה, היא כמובן המנחה המסורה, פרופ' לילך רוזנברג, שדחפה, עודדה וסייעה בכל שלבי המחקר הנוכחי ואשר למדתי רבות מהערותיה המחכימות ומרעיונותיה.

חובה נעימה היא לי להודות גם לכל עובדי הארכיונים השונים אותם פקדתי במהלך המחקר הנוכחי: אסתר רויניק, מנהלת ארכיון עמק-יזרעאל, רינת קליין מארכיון הציונות הדתית באוניברסיטת בר-אילן, דניאל רובינר ומגנזן הציונות הדתית במוסד הרב קוק וכן עובדי הארכיון הציוני המרכזי וגנזך המדינה בירושלים.

יבואו על הברכה גם כל האנשים היקרים, וותיקי המושבים הראשונים של הפועל המזרחי, שפתחו בפני את ביתם והעניקו לי מזמנם ומרצם בכדי להתראיין לצורך המחקר. המיפגשים איתם היו חוויה בלתי נשכחת.

כאן המקום להודות לשיבת הר-ברכה, אשר בה צמחתי ואשר שימשה לי כאכסניה בתקופת עיסוקי במחקר עליו מבוסס ספר זה. יבואו על הברכה ראש הישיבה הרב אליעזר מלמד, רבניה ותלמידיה.

תודה מיוחדת להורי היקרים, פרופ' משה ורות יצחקי, שליווני ותמכו בי ברוחניות ובגשמיות במהלך המחקר ובתהליך עיבודו לספר. אבי דחף כל העת לפרסם את המחקר כספר, בגלל ערכו וחשיבותו לחקר ההתישבות החלוצית של הציונות הדתית בתקופת המנדט. בתהליך הממושך של עיבוד המחקר לספר הוא עבר כמה פעמים על הטיוטות, העיר והאיר רבות וחלק עמי מניסיונו העשיר בכתיבה ובמחקר. על כך אני אסיר תודה לו.

ואחרונה חביבה, אשתי היקרה אורה, ש"שלי ושלכם - שלה הוא".

מבוא

למן הקמתה, בראשית שנות ה-20, אמצה תנועת 'הפועל המזרחי' את רעיון ההתיישבות החקלאית כאחד מעקרונותיה החשובים. היא ראתה בו חלק מרכזי מתהליך הגאולה, שלב חשוב בתחייה הלאומית והגשמת חזון השיבה אל ימי קדם ואל עבודת האדמה במולדת. מיטב הכוחות והמשאבים של התנועה הופנו להגשמת רעיון זה.¹

בראשית דרכה סבלה התנועה מקשיים רבים בדרך להגשמתו של ייעוד זה. יחס עויין ומפלה מצד מוסדות ההנהגה הציונית וזלזול מופגן מצד תנועות הפועלים האחרות היו מנת חלקה. הסיבות היו כפי הנראה, שילוב של חוסר אמון ביכולתו של הפועל הדתי, ושאיפה להתרחק מסמלי דת ומסורת. בשל כך נאלצה תנועת 'הפועל המזרחי' להיאבק שנים ארוכות על זכותה להתיישבות.²

קושי חמור לא פחות, שעמד בפני חברי התנועה ששאפו להתיישבות חקלאית, היה ההתמודדות עם דרישות הדת ומגבלות ההלכה. המושבים שהקימה תנועת 'הפועל המזרחי' חידשו צורת חיים אשר היתה נדירה למדי בקרב היישוב היהודי בארץ ישראל במשך תקופה ארוכה מאד, של מאות שנים ויותר.³ החלוצים הדתיים, חברי 'הפועל המזרחי', שביקשו להקים בארץ מושבים חקלאיים דתיים מודרניים, שאפו ליצור דגם התיישבותי חדש, מבוסס-מסורת. אמנם דגם מושב העובדים, אותו ניסו לחקות, הוקם בארץ כבר בראשית שנות העשרים של המאה ה-20, אך הרצון להעניק לו אופי דתי עתיד היה לעורר שאלות ייחודיות ולהקנות לדגם המושב החדש סגנון וגוון שונים לחלוטין.

1 קצבורג, נחלת, עמ' 5; חיים פלס, 'לבטים אידיאולוגיים לקראת ההתיישבות הדתית (תרפ"ב-תרצ"ג)', *בשכילי התחיה ג'*, עמ' 149-154; פישמן, הפועל, עמ' 25; גרדי, פרקי, עמ' 124-128; רוטשטיין, מושב, עמ' 47-53 ועוד.

2 עמינח, תנועת, עמ' 11-15; פלס, ההתיישבות, עמ' 85-90. על המאבק הממושך של 'הפועל המזרחי' על הזכות להתיישב, ראו בהרחבה: פלס, המאבק; וכן פלס, מערכות, עמ' 73-81. אמנם רוטשטיין טוען בספרו כי לא היתה אפליה על רקע דתי, אך מסכים כי היתה אפליה מיגזרית (רוטשטיין, מושבי, 268).

3 Tsurie! Admanit, 'The Observance of the Agricultural Mitzvot Today', in: Aryei Fishman (ed.), *The Religious Kibbutz Movement*, pp. 119-126.

בהיות מושב העובדים הדתי דגם התיישבות ייחודי, הבעיות ההלכתיות שליווהו אילצו את הרבנים להתעמק במקורות ולספק מענה לשאלות אשר לא עלו על שולחנם אלפי שנים. נושאים רחבים ש'העלו אבק' על מדפי ההלכה היהודית מאז חורבן הבית השני, הפכו באחת לרלבנטיים. עניינים שהיו תיאורטיים בלבד בעולם ההלכה היהודי, בכחינת 'דרוש וקבל שכר', הפכו לאקטואליים ביותר.

מושב העובדים הדתי, ייחודיותו בחברה הדתית והכללית ואופן עיצובם והתגבשותם של ההיבטים הדתיים והתרבותיים הם שעמדו במוקדו של מחקרנו. עד כה הנושא נזנח למדי על-ידי המחקר וספרים ומחקרים שענינם היה המושב הדתי, לא דנו בהרחבה הראויה בהיבטים החשובים הללו.⁴ המחקר הנוכחי שאף למלא חלל זה, ולתאר בפירוט כיצד נושאי דת ותרבות עיצבו את דיוקנו הייחודי של מושב העובדים הדתי.

מטרת המחקר

כאמור לעיל, מטרת המחקר היתה לעמוד על התמודדותו של מושב העובדים הדתי עם האתגרים הייחודיים בתחום הדת והתרבות, שעמדו בפני המתישבים, כולל הזיקה בין המושב הדתי לכין המוסדות והרבנים שליוו את המפעל ההתיישבותי. תקוותנו כי בכך יואר פן נוסף וחשוב של ההתיישבות הדתית בשנות עיצובה הראשונות, ערכיה ומאפייניה, ניסיונה לשלב חידוש עם מסורת ויחס החברה הדתית והכללית כלפיה.

מחקרנו התמקד בחמשת המושבים הראשונים שהוקמו על ידי 'הפועל המזרחי' בין השנים 1927 ל-1939,⁵ בנסיון לעקוב אחר התפתחותם הדתית והתרבותית מיום היווסדם ועד להקמת המדינה בשנת 1948. מושבים אלו היוו דגם מייצג של מושב עובדים דתי ושימשו במידה רבה כמודל לחיקוי עבור המושבים הדתיים שנוסדו אחריהם.⁶

4 כדוגמת ספרו של שבתאי דון יחיא, 'דון-יחיא, באהלי' או ספרו של נתנאל קצבורג, 'נחלת אמונים'. גם מחקרים שעסקו במושב העובדים הדתי, כמו 'מושב העובדים הדתי של 'הפועל המזרחי' של מנחם רוטשטיין (שגירסה מורחבת שלו פורסמה כספר בשנת תשע"א-2010) או 'ההתיישבות הדתית בארץ ישראל בשנות ה-20 וה-30 של חיים פלס, הקדישו מקום מועט לנושא זה.

5 שדה יעקב - 1927 (אלול תרפ"ז), כפר אברהם - 1932 (מרחשוון תרצ"ג), כפר פינס - 1933 (ניסן תרצ"ג), כפר הרא"ה - 1934 (טבת תרצ"ד), הזורעים - 1939 (סיון תרצ"ט).

6 יהב (מושב) מונה בקטגוריית המושבים הוותיקים רק ארבעה בלבד. את כפר

רקע תיאורטי

דת ולאומיות

נושא היחסים בין הדת היהודית ללאומיות הינו תחום מחקר חדש יחסית, שלא זכה בעבר לתשומת לב הראויה לו. תחום רחב זה עוסק ביחסה של היהדות המסורתית כלפי הלאומיות המודרנית ונוגע בשאלות יסוד, כגון: מה יחסה של הציונות כתנועה כלפי הדת? האם תרמה הדת היהודית יסודות חשובים עליהם הושתתה הציונות המודרנית? מהו מקומה של ארץ-ישראל ביהדות וכיצד השפיע הדבר על עיצובה של הציונות הלא-דתית?

בשאלות אלה נטושה מחלוקת קשה בקהילת המחקר. היו שטענו כי הציונות המודרנית אין לה דבר עם היהדות המסורתית וכל מטרותיה היו חילוניות גרידא. אחרים גרסו שהאורתודוכסיה היא זו שבישרה את הציונות ורבנים נמנו בפועל על תומכיה העיקריים. המציאות, כפי הנראה, היתה מורכבת יותר. הלאומיות הציונית היוותה אתגר מורכב למדי בעבור היהדות המסורתית, והיא נמשכה אליו אך גם נרתעה מפניו. הציונות הדתית גרסה כי בין הדת ללאומיות קיימת זהות מוחלטת, בלתי ניתנת לניתוק. הדת היהודית מתייחסת לכל תחומי החיים ואין בה הפרדה בין 'דת' ל'מדינה'.⁷

דת והתיישבות

כידוע, תופסת ארץ-ישראל, ארץ הקודש, מקום מרכזי ובולט ביהדות בתחומים רבים: בתחום הרעיוני, ההלכתי ואף המשיחי. חרף זאת, היה שוני רב בעמדתם של מיגזרים שונים ביהדות כלפי שאלת ההתיישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל החל מסוף המאה ה-19. אסכולות שונות התמודדו, כל אחת בדרכה, עם שאלה זו ולדיון נתלוו ויכוחים בנושאים הלכתיים ותיאולוגיים, שהתעוררו בעקבות ההתיישבות המחודשת.

לגבי המימשק בין התיישבות חקלאית ואמונה דתית, קיימים מחקרים העוסקים בקבוצות נוצריות במקומות שונים בעולם, שבחרו בהתיישבות

אברהם השמיט, אולי משום שברבות השנים חדל למעשה לתפקד כחידה יישובית עצמאית וסופח לפתח-תקווה.

7 שלמון, אם תעירו, עמ' 11-38 וכן שלמון, דת וציונות: עימותים ראשונים, עמ' 11-27.

חקלאית כדרך חיים.⁸ אחת הדוגמאות לכך היא כת ההוטרים, שהיגרה לצפון-אמריקה בשלהי המאה ה-19 והקימה שם כמה מושבות שיתופיות. יוסי כץ וג'והן לאר, בספרם 'באמונתם יחיו', מנתחים, בין השאר, את התפתחות חיי הדת והמסורת בקבוצה זו ואת מידת ההשפעה שהיתה לכך על חיי היום-יום של חברי הכת.⁹

מצב המחקר

ספרות ענפה עוסקת בפן האידיאולוגי של הקיבוץ הדתי,¹⁰ כמו גם בפן הגיאוגרפי,¹¹ אולם מעטה יחסית הספרות המחקרית שעניינה המושב הדתי. חיים פלס ומנחם רוטשטיין כתבו בצורה כללית ומנקודת מבט גיאוגרפית על ההתיישבות הדתית כולה. פלס, בעבודת הדוקטור שלו, 'ההתיישבות הדתית בארץ ישראל בשנות ה-20 וה-30', עסק ב'יצירת תשתיות מחקר בסיסיות מתוך גישה היסטורית מובהקת' כלשונו של יוסי כץ.¹² פלס תיאר בצורה כללית ותמציתית את קורות ההתיישבות הדתית, מבלי להתמקד בחיי הדת והתרבות ואף הגביל את עבודתו עד לסוף שנות ה-30.¹³ לעומתו, מנחם רוטשטיין, בעבודת המוסמך שלו 'מושב העובדים הדתי של הפועל המזרחי' - רעיון ומעשה, בשנים תרפ"ב-תרצ"ה (1922-1935), התמקד בתולדות הרעיון של תנועת 'הפועל המזרחי' להקמת מושב דתי וחבלי הגשמתו ותחם את מחקרו לשנים 1922 עד 1935 בלבד.¹⁴

בשנת תשס"ד (2004) ראה אור מחקרו של שמריהו יהב שכותרתו: 'מושב העובדים הדתי של הפועל המזרחי בהתפתחותו בשנים תש"ח-תשכ"ז (1967-1948)'. עבודת דוקטור זו עוסקת בהתפתחות מושבי 'הפועל המזרחי' שקמו **אחז** קום המדינה, ברובם מושבי עולים. יהב מתמקד בהיבט החברתי

8 ראו למשל: יעקב עובד, מאתיים שנות קומונה בארה"ב.

9 יוסי כץ וג'והן לאר, 'באמונתם יחיו: המושבות ההוטרייות בצפון אמריקה, 1874-2006'.

10 למשל: 'הקיבוץ הדתי: עיון בהשפעת הגומלין שבין הדת לבין האידיאולוגיה בהקשר המודרניזציה'. הופיע מאוחר יותר כספר: "בין דת לאידיאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי".

11 למשל: כץ, תורה.

12 שם, עמ' 9.

13 פלס, ההתיישבות.

14 רוטשטיין, מושב.

ובניתוח הסיבות שגרמו להבדלים בינם לבין דגם המושב הקלאסי.¹⁵ בשנת תשע"א, לאחר סיומו של המחקר הנוכחי, פירסם מנחם רוטשטיין גירסה מורחבת של עבודתו ואכן אחד מפרקי ספרו (פרק 12) מוקדש בחלקו גם לנושא הדת במושבים הדתיים (עמ' 253-265). כאמור, מחקרים אלה, שעסקו במושב הדתי, מיעטו להתייחס להיבטים הדתיים והתרבותיים שלו ומחקרנו בא למלא חסר זה.

מקורות ושיטות מחקר

המחקר התבסס על מקורות מגוונים: מסמכים ארכיוניים הכוללים דו"חות, פרוטוקולים, מכתבים, והחלטות של המוסדות השונים הקשורים למושבים. עיתונים וכתבי עת ציוניים-דתיים בני התקופה, כמו: 'הצפה', 'נתיבה' ו'ההדר', סיפקו פרטים רבים וחשובים, בשקפם את השיח הציבורי אודות סוגיות שונות. ספרות לא מחקרית ענפה, הסוקרת את ראשית מפעל ההתיישבות הדתית ואת פעולותיה של תנועת 'הפועל המזרחי', שימשה אף היא כמקור מידע חשוב. דוגמא לכך הם ספריהם של שבתאי דון-יחיא (דניאל), 'באהלי תורה ועבודה' ו'נחלת אמונים' של נתנאל קצבורג. השימוש בהם נעשה בזהירות רבה, תוך ביקורת והשוואה למקורות נוספים, משום שמטרת הכותבים לא היתה מחקרית, אלא זיכרון והנצחה, ולכן היה צורך לנפות מתוכם נימות מגמתיות. מקור רב-ערך היו ראיונות אישיים שנערכו עם וותיקי המושבים, לשם דליית פרטי מידע ובניית תמונת מצב אותנטית לגבי חיי הדת והתרבות, כפי שזכורה למתיישבים עצמם.

בעיות מתודולוגיות

נבירה בארכיונים דומה לירייה באפילה. לא תמיד ברור היכן לחפש ומה נמצא באותו ארכיון. קיים תמיד חשש שחומר רלבנטי רב-ערך מסתתר במקום אחר, בתיקים שטרם אותרו. כך המצב בארכיונים מסודרים וממוינים כראוי ועל אחת כמה וכמה באלה שאינם כך. במושבים עצמם, למרבה הצער, לא נשמרו ארכיונים מסודרים, המתעדים את הימים הראשונים, למעט שדה יעקב, אודותיו נשמר חומר רב ומעניין בארכיון המועצה האזורית עמק יזרעאל, שמושבו בקיבוץ מזרע. איסוף מידע מן העיתונות מצריך משנה זהירות, כיון שהכותבים לעיתים לא טרחו לדייק בפרטים ובעובדות. אמנם,

חשיבותם רבה בכך שהם משקפים הלכי רוח בציבור, אך לא תמיד ניתן להסתמך עליהם כמקור היסטורי מהימן.

גם ראיונות הם כלי מחקר הדורש גישה ביקורתית זהירה, כיון שהגיל והזמן הרב שחלף משפיעים לא מעט על הזיכרון. לעיתים, אירועים שונים מעצבים את הזיכרון ומתאימים אותו לרצוי בזמן מאוחר יותר. במחקרנו נעשה שימוש בכלי חשוב זה בהתאם למתודה העכשווית בתחום (כפי שיבואר להלן).

המקורות הראשוניים נותחו תוך שימוש במתודות המחקריות העכשוויות המפורטות להלן:

חקר היסטוריה מקומית (local history)

היסטוריה מקומית, כמשתמע משמה, נעוצה ב'מקום' – מונח בעל מובנים גיאוגרפיים, אנושיים, חברתיים ותרבותיים מוגדרים מאד ומצומצמים למרחב מסוים. שולליה של גישה זו מצביעים על בעייתיותה, כיוון שמצטמצמת למקום מסוים אחד, תוך התעלמות מן המכלול כולו. הגישה הרווחת כיום באקדמיה שואפת לראות תחום מחקר מסוים בהכללה וכחלק מקונטקסט של תהליכים היסטוריים כלליים. בשל כך, בין השאר, נתפסה ההיסטוריה המקומית כשולית ובלתי רלבנטית ונדרקה לשולי ההיסטוריוגרפיה.¹⁶ בכדי להפוך את ההיסטוריה המקומית למקצועית עליה לכלול שני מרכיבים חשובים: סיפור ה'מקום' על כל היבטיו, והרמת תרומה משמעותית וחשובה להבנתם של תהליכים כלליים, שאינם קשורים דווקא ל'מקום', אלא לכלל התופעה הנחקרת. היסטוריונים מקצועיים, הנוטים לתחום זה, יוצרים בסיס נתונים ומידע רחב להבנת תופעות ותהליכים כלליים, הן בהיסטוריה החברתית והתרבותית והן בהענקת בסיס ידע למקצועות אחרים.¹⁷

בישראל מצויה גישה זו עדיין בשלבי התפתחות ראשוניים בגלל היעדר מקורות ארכיוניים מספיקים למחקר מקומי, היורד לנככי העבר וכן בשל תדמיתה הנמוכה. אולם לדעת יוסי בן-ארצי, במקומות בהם ניתן למצוא מקורות כאלו או דומיהם, מתגלה אפשרות למחקר מקומי חשוב ובעל

16 בן-ארצי יוסי, להפוך מדבר לכרמל, עמ' 1-3.

17 שם, עמ' 3-4.

השפעה, אשר עשוי לתרום להבנת התקופה כולה.¹⁸ במחקרנו ניסינו לאמץ גישה זו.

חקר סיפור אישי וראיונות אישיים

חקר סיפור אישי וראיונות אישיים הם תחומי מחקר שהחלו לצמוח ברחבי העולם בשנות השבעים של המאה העשרים, במסגרת התפתחות גישות חדשות בהיסטוריוגרפיה, שהתמקדו בחקר קבוצות חברתיות שלא נחקרו עד אז.¹⁹ סיפורי חיים נאגרו באמצעות כתיבת זיכרונות אישיים, הקלדת ראיונות ותיעוד בעל-פה. דבר זה נתפס כחלק מתהליך בניית היסטוריה אנטי-ממסדית, 'היסטוריה מלמטה' כפי שמקובל לכנותה. בישראל התמקד תיעוד מסוג זה בעיקר ב'מאקרו-היסטוריה' ובבעלי תפקידים מרכזיים. ראשית התיעוד בעל-פה בישראל נבע מן החשש מהגעת תקופה בה לא יותרו עוד נותני עדויות על השואה. משם התפתח התחום למכונים להנצחת אישים שונים, חוקרים פרטיים וגופים אקדמיים.²⁰

בתחילה, היה היחס לסוג מחקר זה מסוייג למדי, משום שנראה היה כלוקה בחסר, בלתי אמין ואיננו עומד בקריטריונים הראויים לחקר ההיסטוריה.²¹ אולם, בעשורים שחלפו התברר כי חקר סיפור אישי וראיונות אישיים מוסיפים נדבך חשוב, לעיתים בלעדי, למחקר הכללי והם בעלי תרומה רבה לחשיפת העבר ולהבנתו.²² סיפור הפן האישי משלים את העדויות האחרות עליהן נשענים היסטוריונים ומאיר את נושא המחקר מזוויות נוספות, אשר לעיתים אינן מוצאות את ביטוין בשיטות המחקר הרגילות. כל זאת, כמובן,

18 שם, עמ' 5.

19 בעשור שבין 1974-1984 קמו לצד ההיסטוריונים הותיקים היסטוריונים חדשים שפרצו דרכים חדשות בחקר ההיסטוריה ובכתיבתה. היסטוריונים אלו "פירקו" את ההיסטוריה להיסטוריות שונות וכן פנו מההיסטוריה ה"טוטלית" ו"הפוליטית" להיסטוריה "לוקלית", למיקרו-היסטוריה של חי היומיום והחיים הפרטיים, מתוך רצון לגלות מה חשבו והרגישו אנשים. עוד על ההיסטוריוגרפיה החדשה ראו מאמרו של יוסי מאל, 'העידן של זמנים', *זמנים* 100, עמ' 126-137.

20 גלבר, היסטוריה, עמ' 266-270.

21 על הטענות השונות שהעלו כלפי התיעוד בעל פה ראו: גלבר, שם, עמ' 271-276, 'הבעייתיות של התיעוד בעל פה כמקור היסטורי'.

22 Caunce Stephen, *Oral History and the Local Historian*, pp. 1-5.

בתנאי שההיסטוריון משכיל להשתמש בו בתבונה ומתייחס אליו באופן ביקורתי.²³

חקר הסיפור האישי וראיונות אישיים חשובים במיוחד במחקר כשלנו, כיון שהתיעוד השיגרתי בארכיונים לא תמיד התייחס לשאלות שניסינו לבחון. ראיונות ניתן לבצע בצורות וסגנונות שונים ובמחקרנו העדפנו את סגנון הראיון המובנה למחצה, המאפשר שיחה חופשית, תוך מעקב אחר סדר הנושאים שעולים בשיחה.²⁴

שילוב המקורות האותנטיים והמחקרים העדכניים יחד עם התיעוד בעל-פה, איפשר את סיפור ההתמודדות של המושבים הדתיים הראשונים עם אתגרי דת ותרבות בפניהם עמדו.

23 1-2. Wachtel Nathan, *Between Memory and History*, pp. 1-2, וכן מרגלית שילה, 'עד כמה ניתן להשתמש בספרי זכרונות כמקור היסטורי?', קתדרה 23, עמ' 194-195.

24 בקצה אחד עומד הראיון המובנה ובקצה השני הראיון הפתוח. ראיון מובנה-פרושו ראיון שבו כל השאלות מוכנות מראש על ידי החוקר בצורה עקבית ומסודרת. בראיון הפתוח, לעומת זאת, אין שאלות כלל, אלא פתיחה כללית של המראיין שממנה והלאה מדבר רק המרואיין, מעין מונולוג. בתוך שבין שני סוגי ראיונות אלו קיימות גישות וטכניקות נוספות שעיקרן שילוב של שני סוגים אלו, במינון משתנה. לדוגמא: ראיון המובנה למחצה, שבו המראיין שואל מדי פעם שאלות מנחות אך משאיר בידי המרואיין את היכולת לנתב את השיחה כרצונו. רבקה תובל-משיח, זהות, מגדר וסטטוס בסיפורי חיים של נשים וגברים בישראל, עמ' 56-61.

רקע היסטורי

הקמת מושב העובדים ועקרונותיו

בשנות העליה השלישית, 1919-1923, נוצרו והתפתחו צורות התיישבות חדשות, שבמרכזן הקיבוץ ומושב העובדים.²⁵ המחשבות בדבר הצורך לייסד דגם התיישבותי חדש בצורת 'מושב' קדמו לרעיון 'הקבוצה', אולם בפועל הקדימה דווקא 'הקבוצה' שנוסדה כעשור לפני המושב הראשון.²⁶ ראשיתו של המושב עוד בימי העליה השנייה. הצעירים, שזה עתה עלו ארצה,

התקוממו נגד תופעת הפועלים השכירים, ערבים או יהודים, שרווחה במושבות. לנגד עיניהם עמדה דמות האיכר הזעיר, העצמאי, שאותו ראו ברוסיה. את השותפות המוחלטת, כפי שהייתה למשל בחצר כנרת, ראו כבעייתית.²⁷ תפקיד חשוב בגיבוש זהות המושב מילא אליעזר יפה, שפרסם את רעיונותיו בחוברת מיוחדת, "ייסוד מושבי עובדים" שפורסמה ב-1919.²⁸

אליעזר יפה (1882-1942) -
פעיל ציוני, מראשי ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל, חבר בקבוצות הראשונים בדגניה, מתכנן מושב העובדים, ממייסדי נהלל, ויזם ומנהל ראשון של "תנובה".

מושב העובדים הראשון, נהלל, הוקם בשלהי תרפ"א (1921) וחודשים ספורים אחריו כפר יחזקאל. בשנת 1923, קם המושב השלישי, תל-עדשים.²⁹ התפתחות הישוב היהודי והחמרת המצב הביטחוני בארץ במהלך שנות המנדט השפיעו על התפתחות המושב. אחת לכמה שנים פרצו אירועי דמים שהכניסו מרכיב חשוב לתכנון מפעל ההתיישבות - השיקול הביטחוני. פרוץ המרד הערבי באביב תרצ"ו, שנמשך לסירוגין כשלוש שנים (1936-1939),

Weintraub Dov a.o, *Moshava, Kibbutz and Moshav*, pp 14-18. 25

26 גבע, ראשיתו, עמ' 462-480.

27 שם, עמ' 462-463, וכן עמי אסף, עמ' 9-13.

28 ראוי לציין כי הראשון שהעלה את הרעיון ודיבר על הצורך ליסוד מושבי עובדים היה יצחק וילקנסקי שקדם לאליעזר יפה, אלא שיפה סידר, ערך והעלה את הרעיון על הכתב ואף דאג לפרסמו וכך נזכר הרעיון על שמו. ראו: אידן, מרעיון, עמ' 17-18, אסף, מושבי, עמ' 28-31 וכן רובין, מושבי (כרך ג'), עמ' 309-311.

29 שם, עמ' 475, כן קמו כפר יהושע, ב-1927, וכפר ויתקין, ב-1930. בין לבין הצטרפו לרעיון המושבים גם בלפוריה ומרחביה, שהיו קיימות גם קודם אך העדיפו את דגם המושב. ראו גם: אידן, מרעיון, עמ' 12, 18-19.

העצים את הצורך בתכנון מפת המושבים בהתאם לאסטרטגיית ההגנה המתגבשת. המגמה הייתה ליצור גושי התיישבות רחבים ולמנוע מציאות של ישובים מבודדים, המשמשים מטרה נוחה להתקפות. בסיום התקופה הנדונה, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה (1939), היו ברחבי הארץ למעלה מ-50 מושבים, מתוכם חמישה מושבים דתיים השייכים לתנועת 'הפועל המזרחי'.³⁰

בהתאם לתפיסתו של אליעזר יפה, שדגל בהגשמה אישית חלוצית לצד מימוש חזון לאומי וסוציאליסטי,³¹ בפני מייסדי מושבי העובדים הראשונים עמדו שלוש מטרות עיקריות. הראשונה - לאומית - הרצון לחדש את יישוב הארץ על בסיס חקלאי לשם שמירת הבעלות היהודית על הקרקע וקליטת המונים. המטרה השנייה - אישית - אפשרות זולה להתיישבות חקלאית עבור מחוסרי אמצעים. המטרה השלישית - חברתית - המושב שילב ערכים חברתיים של שיתוף מוגבל, יחד עם חופש הפרט, עזרה ואחריות הדדית.³² יפה סבר ש'קומונה', היא מסגרת 'הדוקה מדי' שאינה מתאימה לכל אחד. המושב, אשר אף הוא התיישבות לאומית, שונה מהקיבוץ באופיו ומהותו. במושב, לכל חבר קרקע משלו, אותה עליו לעבד, אך היא איננה קניינו הפרטי, שכן הקרקעות כולן שייכות למושב, פרט לבית ולחצר שהם רכוש של המתיישב. המושב מורכב מיחידות משקיות קטנות, אשר כולן יחד מרכיבות את המכלול הארגוני המשותף והמשפחה היא היחידה הבסיסית במושב. בקיבוץ, לעומת זאת, הרכוש כולו, כולל בתי המגורים, שייך לקולקטיב, לכלל, ואין לחברים רכוש פרטי. כל חבר עובד בענף השייך למשק הקיבוצי, לפי התפקיד שנקבע לו ברשימת השיבוצים. חדרי האוכל משותפים וכך גם בתי הילדים.³³

עקרונות יסוד במושב העובדים היו: התיישבות על קרקע לאומית, שוויון בין החברים, עבודה עצמית ועזרה הדדית. עקרון השוויון במושב בא לידי ביטוי גם בפן הכלכלי: הונהגו אמצעי ייצור שווים ושיתוף בקניה ובמכירה.

30 מספר זה של מושבי 'הפועל המזרחי' כולל בתוכו אך ורק מושבים שהוקמו על ידי חברי 'הפועל המזרחי' בלבד, ללא השתתפות גופים או קבוצות מתיישבים נוספות. על כן לא נכללו בו כפר יעבץ, כפר חסידים, נוה יעקב וכו'.

31 גבע, ראשיתו, עמ' 471.

32 שם, עמ' 7-10, וראו גם: רוזנברג, נשים, עמ' 125, רובין, מושבי (כרך ב'), עמ' 11-64 וכן גבע, ראשיתו, עמ' 468.

33 על מושב העובדים הכללי ראו: אסף, מושבי (תשי"ד); רובין, מושב (ג' כרכים), תשכ"ט; אידן, מרעיון (תשנ"ג); רוטשטיין, מושב, עמ' 11-23.

בכדי שלא ייווצרו הבדלי מעמדות, תיקנו מרבית המושבים שורת תקנות חברתיות-כלכליות, שמטרתן לשמור על רמת חיים אחידה, לפחות כלפי חוץ. המימד האינדיבדואליסטי של המושב בלט במישור האידיאולוגי, בתחום ה'אמונות והדעות'. בניגוד לקיבוץ, בו שלט פחות או יותר קו אידיאולוגי אחיד, במושב היה מקום למגוון דעות. חיי הציבור, באופן כללי, נוהלו בצורה דמוקרטית, כשרבים מחברי המושב מילאו את התפקידים הציבוריים השונים. יוצאים מן הכלל היו תושבים שאינם חברים. אלה בחרו לגור בו בלא ליטול חלק בחיים השיתופיים ובשל כך היו נעדרי זכויות על-פי-רוב. עקרונות אלה היו לאבני יסוד גם של המושב הדתי.³⁴

הורתה ולידתה של תנועת 'הפועל המזרחי'

בין אלפי החלוצים שעלו ארצה בתקופת העלייה השלישית היו גם לא מעט חלוצים דתיים. עם הגיעם ארצה חיפשו צעירים אלה גוף ממסד שיסייע להם בצעדיהם הראשונים ושיקל מעליהם את קשיי הקליטה. תנועת 'המזרחי' הותיקה, היתה הכתובת הראשונה אליה פנו, אולם החלוצים הדתיים חתרו לעבוד כפועלים והיא התקשתה לסייע להם בכך. בהסתדרות העובדים הכללית ('ההסתדרות'), שאיגדה את תנועות הפועלים השונות, סבלו החלוצים הדתיים מגילויי זלזול ומבעיות הלכתיות רבות. הורגש צורך בהקמת תנועה חדשה שתתאים לפועל-החלוץ הדתי.³⁵

במהלך שנת 1921 קמו אגודות של חלוצים דתיים במקומות שונים בארץ, במגמה ליצור מסגרת ייחודית שתתאים לרוחם ולשאיפותיהם, ושתסייע להם בחבלי הקליטה. באפריל 1922 נועדו יחדיו נציגי האגודות ויצרו את 'ההסתדרות הארצית של 'הפועל המזרחי''.³⁶ בשנותיה הראשונות פעלה התנועה לביסוס מוסדותיה ברחבי הארץ, תוך התמודדות עם פילוגים וקונפליקטים עקרוניים. משבר חמור היווה הפילוג בשנת 1924, אשר בעקבותיו מרבית חברי התנועה פרשו מסיבות אידיאולוגיות והצטרפו

34 אסף, מושבי, עמ' 77-97. עוד על עקרונות המושב ראו בהרחבה: רובין, שם (כרך ב').

35 עמינח, תנועת, עמ' 1-4 וראו גם: תורה ועבודה בחזון ובמעש, עמ' 11-14 ועמ' 21-24 וכן רוטשטיין, מושב, עמ' 24-32. וכן בספרו, מושבי, עמ' 13-15. על האידיאולוגיה של תנועת 'המזרחי' וחזונה, ראו: Nissenbaum Yitzhak, 'What is Mizrachism?', pp.80-89.

36 שם, עמ' 14-15 ועמ' 25-30; עמינח, תנועת, עמ' 5-7; פישמן, הפועל, עמ' 17-17.

ל'הסתדרות'.³⁷ המיעוט שנותר בארגון לאחר הפילוג, נודע בשם 'הפועל המזרחי הימני', ואילו הפלג שחבר ל'הסתדרות' נקרא 'הפועל המזרחי השמאלי'. בשלוש השנים הבאות הלך והתחזק הפלג הימני, עד שבשלהי 1927 שב וחבר אליו הפלג השמאלי הפורש וכך אוחדו הכוחות מחדש והארגון צבר תנופה והתבסס.³⁸

משנתה הרעיונית של תנועת 'הפועל המזרחי'

הרעיון הרוחני שתפס את המקום המרכזי במשנתה האידיאולוגית של התנועה החדשה היה רעיון 'תורה ועבודה'. צירופם של שני מושגים, שנתפסו אז כרחוקים זה מזה, יצר שילוב חדש. המושג 'תורה' בא לבטא את התרבות היהודית המקורית של עם ישראל, והמושג 'עבודה' ביטא ערכים ונורמות לאומיים וחברתיים.³⁹ רעיון זה, שהפך לסיסמה בקרב חברי התנועה, התבסס על רעיון נוסף: 'תחיית התורה'. פרוש הדבר היה חידוש התרבות היהודית על ידי שיבת העם לארצו. שיבה זו אל המקורות היתה בעלת משמעות חברתית ולאומית, והיא זו שדחפה את הצעירים הללו לשאוף להקמת נקודות ישוב חדשות. הם חלמו להקים תאי חיים עצמאיים, שיהוו יחידה חברתית-דתית המקיימת את עצמה בתוך מסגרת נבדלת. את השאיפה הזו הגדיר שמואל חיים לנדוי, מחשובי הוגי הדעות של 'הפועל המזרחי', כ'מרד הקדוש'. נעשה כאן שימוש בטיעון דתי לשם שינוי המבנה של הסדר הישן והחלפתו במציאות חדשה, אמיתית יותר.⁴⁰

שורשי האידיאולוגיה הזאת באו מכיוונים שונים. השפעה מרכזית וחזקה היתה כמובן לרעיון הציוני החלוצי הכללי, שהשפיע עמוקות על הנוער באירופה בכלל וברוסיה בפרט. אך לא פחותה מזו היתה השפעתם של רעיונות דתיים פנימיים. הערכים הללו היו שילוב של רעיון 'הציונות הדתית' שהחל מראשית המאה, של תנועת החסידות עם ההתלהבות והדבקות שבה ושל תנועת המוסר שרווחה בין תלמידי הישיבות. כל אלו השתלבו יחד והביאו ליצירה דתית וחברתית חדשה. יש לציין כי משנתה האידיאולוגית של

37 על מהלך הפילוג הזה וסיומו ראו: עמינח, תנועת, עמ' 24-30 ורוטשטיין, מושב, עמ' 36-42.

38 שם וכן פישמן, הפועל, עמ' 7-17.

39 פישמן, שם, עמ' 17-19.

40 קצבורג, נחלת, עמ' 11-12; פישמן, הפועל, 1921-1935, עמ' 21; עמינח, תנועת, עמ' 9-10; רוטשטיין, מושב, עמ' 42-47. וכן בספרו, מושבי, עמ' 24-25.

תנועת 'הפועל המזרחי' עוצבה בהדרגה עם העשייה ועברו שנים מספר מיום הקמת התנועה ועד שהתגבשה משנה רעיונית סדורה.⁴¹

ההתיישבות החקלאית כעבודת-קודש

תנועת 'הפועל המזרחי' ראתה במפעל ההתיישבות בארץ-ישראל היבטים רעיוניים נוספים, בשונה משאר תנועות ההתיישבות בארץ. לצד חשיבות ההתיישבות כחלק מתהליך התחייה הלאומית, היא ראתה זאת גם כצעד בעל משמעות דתית עליונה. תפישתה היתה שהיהדות איננה מוגבלת בתוך 'ד' אמות של הלכה' – גישה שהיתה במידה רבה מורשת הגלות הארוכה ונבעה מכך שבגלות היו חסומות בפני העם היהודי אפשרויות רבות לפעול ולהשפיע בחיי המעשה. גישתם החדשה של חברי התנועה דגלה בהענקת מימד של קדושה לכל פעולה הקשורה לתחייתו המחודשת של העם היהודי בארצו. "אנו מכריזים על קדושת העבודה, להוציא מליבם של הטועים ואומרים שאין עבודה אלא חול. אצל הפועל המזרחי מתקדשת העבודה בקדושת התורה".⁴² לאור חידוש זה, גם פעולות פשוטות כמו: חרישה באדמה, נטיעה או קצירה וכיוצא בהם, נתפשו כפעולות קדושות בעלות זיקה דתית מובהקת וכך היתה ההתייחסות אליהן.⁴³

תפישה זו, לא רק שלא ראתה ניתוק ופירוד בין התורה ומצוותיה לבין מעשיים חלוציים, אלא היא חיברה בין שני העולמות וראתה בהם שתי פנים של עולם אחד. ה'אדמו"ר החלוץ', הרב ישעיהו שפירא, כתב ב-1927 בבטאון התנועה 'ההד': "התורה והעבודה חד הוא. אי אפשר לחלק ולהכבדיל בין היצירה הלאומית - התורה, הקדושה, חיי עולם של האומה ובין העבודה, קדושת חבלי היצירה...".⁴⁴ באור זה ראו מנהיגי 'הפועל המזרחי' גם שאלות שלכאורה לא היו קשורות עם תורה והלכה, כמו: שביתות פועלים, איגודי עובדים וכו'. "אין כאן שאלת פועל דתי או רכושני דתי... אלא לפנינו שאלה של קביעת כל המשטר החברתי ופתרון כל פרובלמות החיים לאור התורה

41 קצבורג, נחלת, עמ' 11 ופלט, 'ההתיישבות הדתית: לבטים אידיאולוגיים', בשבילי התחיה ג', עמ' 149-154.

42 שלמה ברוכוני, 'נתיבה', ט"ו אב תרפ"ו, גיליונות ה-ו (שנה א'), עמ' 100-102.

43 הרב ישעיהו שפירא, 'ההד', אייר תרפ"ז, גיליון ד' (שנה ב'), עמ' ח-י"א.

44 שם.

הזאת, אשר שם משה לפני בני ישראל", כדברי ש"ז שרגאי, מחוגי הדעות החשובים של התנועה.⁴⁵

ראוי לציין כי יחסה של תנועת 'הפועל המזרחי', בשנותיה הראשונות, לסוציאליזם, היה מורכב. מחד גיסא, דגלה התנועה בסדר חברתי חדש וצודק ולמענו נרתמה למאבק על זכויות הפועל בשוק העבודה ואף שמרה על עקרון העבודה המאורגנת. אך מאידך גיסא, נרתעה 'הפועל המזרחי' מהכרה בסוציאליזם כערך מרכזי בפני עצמו, כיון שזה זוהה, לעיתים קרובות, עם המרקסיזם, שהיה אנטי-דתי ביסוד השקפתו. בהמשך, במהלך שנות ה-30, אכן נקלט המונח סוציאליזם בתודעה הקולקטיבית בתנועה, אם כי ניתנו לו פירושים שונים.⁴⁶

גישה חדשנית זו, של תנועת 'הפועל המזרחי' ביחס להתיישבות בארץ התגבשה במידה רבה גם בהשפעת תורתו ותפישתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, אותה הנחיל לתלמידיו בישיבת 'מרכז הרב' בירושלים.⁴⁷ תפישות אלה היו, איפוא, המצע הרעיוני שהביא להקמת מושבי העובדים של 'הפועל המזרחי'.

תנועת 'הפועל המזרחי' ראתה בחבריה חלוצים אמיתיים, חלוצי הציונות הדתית, הסוללים את הדרך להתיישבות דתית המונית.⁴⁸ בהתאם לכך עודדה התנועה את חבריה להצטרף לקבוצות הכשרה שהחלו לקום במקומות שונים בארץ ובעולם היהודי בתפוצות.⁴⁹ אמנם, הוגי הדעות של התנועה ומנהיגיה שאפו לראות בצמיחת דור שלם של חקלאים יראי שמים, העוסקים בעבודת אדמה מתוך הכרה ואמונה דתית.⁵⁰ אולם, החברים עצמם, מקימי המושבים הראשונים, הסתפקו בחזון צנוע יותר: "מעולם לא

הרב אברהם יצחק הכהן קוק
(1865-1935) - יליד רוסיה
ובוגר ישיבת וולוז'ין. עלה לארץ
בשנת 1904 וכיהן כרבה של יפו
והמושבות. לאחר מלחמת
העולם הראשונה התמנה לרבה
הראשי של ארץ ישראל
ובתפקיד זה כיהן עד פטירתו
בשנת 1935. נחשב לאחד
מאבותיה של הציונות הדתית.

45 ש.ז. שרגאי, 'נתיבה', א' ניסן תרצ"ג, גיליונות ז-ט (קט"ו-קי"ז), שנה ח', עמ' 343-345.

46 פישמן, הפועל, עמ' 22-23.

47 ש.ז. שרגאי, 'נתיבה', א' ניסן תרצ"ג, גיליונות ז-ט (קט"ו-קי"ז), שנה ח', עמ' 343-345.

48 קצבורג, נחלת, עמ' 20, (הדברים לקוחים מעמינח, שדה יעקב [סדרת 'מכורה'] עמ' 8, אך לא נמצאו במקור).

49 רוטשטיין, מושב, עמ' 47-49. וכן בספרו, מושבי, עמ' 31-42.

50 עמינח, על המבוע, עמ' 221; דון-יחיא, באהלי, עמ' 12; עמינח, שדה יעקב, עמ' 9.

ראינו עצמנו כחלוצים ההולכים לפני המחנה, לא כעמוד ענן וכוודאי לא כעמוד אש. מטרתנו האחת והיחידה היתה פשוטה: להקים משק חקלאי במקום חדש, מחוץ לערים ולמושבות הקיימות".⁵¹ במילים אחרות, לא כל החלוצים הדתיים ראו עצמם כפורצי דרך, המתווים כיוון להמונים שיבואו בעקבותיהם. היו ביניהם גם רבים בעלי שאיפות צנועות, שהסתפקו בהקמת יישוב חדש ובהפרחת השממה.

מושב או קיבוץ?

בשאלת דפוס ההתיישבות הרצוי, נמצאה תנועת 'הפועל המזרחי' בדילמה. בפניה ניצבו שני כיוונים התיישבותיים אפשריים: מושב או קיבוץ. הממסד הציוני-דתי נטה לטובת המושב וכך קבעה הוועידה החמישית של 'הפועל המזרחי' הימני בטבת תרפ"ז (דצמבר 1926): "הוועידה רואה בייסוד מושבי עובדים וסידור קבוצות הכשרה, אחד היסודות ואמצעי עיקרי להגשמת הרעיון בחיים ובפועל".⁵² המושב נתפס כצורת התיישבות אידיאלית, המשלבת פעילות חקלאית חלוצית עם מסגרת חברתית, בלא הכפייה הקולקטיבית שאפיינה את החברה הקיבוצית, ושנתפשה כמנוגדת לדפוסים מסורתיים, כמו ניהול שמרני של התא המשפחתי. המושב התאים יותר לצעירים הדתיים, שחיפשו התיישבות לאומית חקלאית תוך שמירה על חירות הפרט. מרבית הקבוצות החקלאיות, שנוצרו במסגרת 'הפועל המזרחי' בשנות ה-20, נועדו אפוא, לעלות על הקרקע בדפוס של מושב.⁵³ קבוצות ההכשרה, בהן התקיימו חיי קולקטיב קיבוצי, הוגדרו כמסגרת זמנית בלבד, העתידה להשתנות בכוא העת, כאשר יעלו החברים על

51 לוי, אנשי, עמ' 40.

52 מהחלטות הוועידה החמישית של 'הפועל המזרחי'-ימין, 'נתיבה', ט"ו אדר א' תרפ"ז (17.2.1927).

53 רבים סוברים, כי הפגיעה בדפוס המשפחה המסורתית הרתיעה במידה רבה את הצעירים הדתיים, ראו: כץ, תורה, עמ' 13-14; פלס, ההתיישבות, עמ' 107 ובמאמרו 'ההתיישבות הדתית: לבטים אידיאולוגיים', עמ' 151-152; רוזנברג, נשים, עמ' 124. אולם רוטשטיין, מושב (עמ' 50-51) וכן בספרו, מושבי, עמ' 27-29, אינו מקבל טענה זו וסובר כי הגורם המשפחתי לא היווה שיקול משמעותי בהעדפת המושב על פני הקיבוץ. לדעתו, הגורם בעל ההשפעה העיקרית בבחירת המושב היה מוצאם הדתי-חברתי של ראשוני 'הפועל המזרחי', שהושפעו מ'תנועת החסידות' ו'תנועת המוסר'.

אדמתם.⁵⁴ רק מאוחר יותר, באמצע שנות ה-30, הכירה תנועת 'הפועל המזרחי' גם בקיבוץ כצורת התיישבות לגיטימית, שוות זכויות למושב. הכרה זו באה לאחר שנוצרו כבר מספר גרעינים קיבוציים שבחרו בדרך חיים זו.⁵⁵ השאיפה להתאגד יחד וליצור מסגרת חיים חקלאית בעלת יסודות שיתופיים נבעה, בין השאר, גם מרצון לשמר לאורך שנים את האופי החקלאי הדתי. המגמה היתה למנוע את התפתחות היישוב בכיוון לא רצוי, כפי שקרה למושבות הוותיקות. ההתפתחויות שעברו על המושבות הללו הפכו אותן לבעלות אופי עירוני והן איבדו למעשה את הציבון החקלאי הדתי שהיה להן בייסודן.

הכרנו את המושבות שבהן עבדנו. גם המוסדות האלה היו דתיים ורצו לבנות כפרים דתיים כמונו, ולמעשה, מה עלתה להתיישבות הזאת? האופי החקלאי הולך ונעלם, האורבניזציה משתלטת, הורסת... את האופי וההווי החקלאי הדתי. ההווי נעשה קרתני ובעיקר חילוני. חיפשנו דרך-מסגרת ליישובינו שתתקן את המגרעות האלה וסיכמנו שהמסגרת המתאימה לנו היא האגודה השיתופית - המושב הדתי.⁵⁶

בדבריו של אריה יודנפרויד, חבר שדה יעקב, ניכרת המגמה להימנע מגורל דומה לזה שפקד את המושבות הוותיקות, שהפכו לערים.

קבוצות ההכשרה של 'הפועל המזרחי'

בראשית שנות ה-20 עמדו המוסדות המיישבים של התנועה הציונית בפני מחסור בכסף ובקרקעות. מול מחסור זה ניצבה דרישה הולכת וגוברת של צעירים שחפצו לעלות ולהתיישב על קרקעות הלאום.⁵⁷ כפתרון זמני הוקמו באותן שנים קבוצות הכשרה רבות, שיועדו להתיישב בהמשך כיישובי קבע. הקבוצות אורגנו כמסגרות קולקטיביות ומוקמו בסמוך למושבות הוותיקות או בתוכן. את פרנסתן מצאו בעבודה אצל איכרי המושבות ולרשותן הועמד על-פי-רוב משק חקלאי זעיר. כך, זכו הצעירים הללו להתפרנס עוד בטרם

54 מ"ש גשורי, 'מסלילת הכביש ועד לבניית בית הפועלים', 'נתיבה', גיליון י"ז, תמוז תרפ"ז, עמ' 305.

55 פישמן, הפועל, עמ' 27 ורוטשטיין, מושב, עמ' 49-50. וכן בספרו, מושבי, עמ' 28-29.

56 זיכרונותיו של א' יודנפרויד ליובל ה-50 של שדה יעקב, אע"ז, 1.80.12.

57 Weintraub Dov, *Moshava, Kibbutz and Moshav*, pp. 14-18.

עלו להתיישב ובר כבוד זכו להכשרה חקלאית שהכינה אותם לקראת עתידם.⁵⁸

עם הקמתה של תנועת 'הפועל המזרחי' החלו גם חבריה לגבש ולייסד קבוצות הכשרה. בשנת תרפ"ג (1923) נוסדו שלוש קבוצות הכשרה ראשונות: הקבוצה בכפר אוריה, וקבוצות 'שמואל' ו'ריינס', שישבו שתייהן על אדמות סלוונדי בפתח-תקווה. בשלוש השנים הבאות נוסדו עוד קבוצות הכשרה רבות על ידי צעירים דתיים שעלו בעליה הרביעית. הקבוצות הללו מנו על-פי-רוב בין 8 ל-12 צעירים, שלעיתים התגבשו עוד בהיותם בחו"ל.⁵⁹

*"אם המושב הוא הטרקלין של התנועה והשאיפה - הרי קבוצת ההכשרה היא הפרוזודור".*⁶⁰ הגדרה זו של שלמה ברוכוני, ממנהיגי תנועת 'הפועל המזרחי', משקפת את תפקידן של קבוצות ההכשרה בעיני התנועה. הקבוצות הללו נועדו להעניק לחבריהן הכשרה פיזית לעבודה חקלאית, הכרת ענפי המשק השונים ועבודה בהם. יתר על כן, תנועת 'הפועל המזרחי' ראתה את תפקידה של הקבוצה גם בהכשרה רוחנית-דתית של חבריה. הקבוצה אמורה הייתה גם לטפח בקרב חבריה את ידיעת התורה והבנתה, לחזק את תודעתם היהודית ולשרש מקרבם את הבערות וחוסר הידיעה. לשם כך, היה על חברי הקבוצות הדתיות לקבוע עיתים לתורה ולעסוק גם בשאלות רוחניות ודתיות הנוגעות למעשה.⁶¹

ניסיונות התיישבות ראשונים של תנועת 'הפועל המזרחי' - כמיעוט במושב דתי אחר

את השנים שעברו מאז הקמתה של תנועת 'הפועל המזרחי' (1922) ועד לייסוד מושב העובדים הראשון (שדה יעקב - 1927) ניתן להגדיר כתקופת

58 רוטשטיין, שם, עמ' 77-79. וכן בספרו, מושבי, עמ' 32-36. דוגמא מעניינת לפתרון יצירתי לבעיית הפרנסה בקרב הקבוצות היא 'קבוצת הדייגים'. קבוצה זו של חברי 'הפועל המזרחי' ניסתה להיאחז בסביבת הכינרת ולהתפרנס מדייג, אולם לאחר שלוש שנים התפזרה. על קורותיה של קבוצה זו, ראו בהרחבה: 'אבנרי, בשם החברים הסובלים: תולדות קבוצת חלוצים דתיים בכינרת בשנים 1926-1929', קתדרה 115 (תשס"ה), עמ' 129-156.

59 עוד על קבוצות ההכשרה הדתיות ראו: עמינח, תנועת, עמ' 30-44; רוטשטיין, מושב, עמ' 77-98; וכן תיאור מפורט ורשימת 27 ההכשרות השונות, בספרו, מושבי, עמ' 31-42. גרדי, השאיפה, עמ' 151.

60 ש' ברוכוני, 'נתיבה', ט"ו אב תרפ"ו, גיליונות ה-1 (שנה א'), עמ' 100-102.

ניסוי וטעייה. בשנים אלו מרובים היו הלבטים, הניסיונות והגישושים בדרכי ההתיישבות. ניכר שהדרך להגשמת חזון התנועה לא היתה ברורה כל צורכה. גרמו לכך סיבות כלליות הקשורות למצב ההתיישבות באותה עת: המחסור בקרקעות, אמצעים כספיים מועטים ומשברים כלכליים שפקדו את הארץ והעולם. נוספו לכך גם לבטים רעיוניים בקרב התנועה עצמה וחולשה של ארגון הנמצא בשנות הקמתו הראשונות. בתקופה זו נעשו ניסיונות אחדים של חברי התנועה להצטרף אל יישובים דתיים קיימים והיא נחתמה עם הקמתו של המושב הדתי הראשון, שפתח פרק חדש בתולדות התנועה.⁶² ניסיונות ההצטרפות הללו, למושב קיים, לא נותחו לעומק במחקרנו, משום שלא היתה זו התיישבות עצמאית אותנטית של תנועת 'הפועל המזרחי' ועדיין לא נראתה בהם בכירור האידיאולוגיה המגובשת של התנועה. עם זאת, יש ענין להזכירם בקצרה, משום שכבר בהם צפו ועלו אחדות מהשאלות והבעיות, שעתידות היו להתעורר במושבים הראשונים של 'הפועל המזרחי', אשר הוקמו מאוחר יותר.

כפר אוריה

הניסיון הראשון של חברים בתנועת 'הפועל המזרחי' להתיישב על אדמה משלהם נעשה בכפר אוריה, הסמוך לירושלים, בשנת 1922.⁶³ במקום כבר ישבה קבוצת משפחות דתיות שרכשה את האדמה עוד בהיותה בביאליסטוק,

62 קצבורג, נחלת, עמ' 15-16; רוטשטיין, מושב, עמ' 55. מהמקורות השונים עולה בכירור כי פיצולה של התנועה ל'ימין' ו'שמאל' פגע בשאיפתה להתיישבות ועיכב את התהליך בשנים אחדות. כשדרש הפלג הימני לקבל אדמה להתיישבות נענה כי הפלג השמאלי, שהתאחד עם ההסתדרות הכללית, כבר קיבל. רוטשטיין, שם, עמ' 94-98.

63 יש לציין כי במהלך שנות ה-30 ניסתה אף תנועת 'המזרחי' לתקוע יתד באדמת ארץ ישראל פעמים אחדות. הניסיון הראשון שלה היה בעמק-ארזים הסמוך למוצא. במקום יישבו מספר משפחות שנטשו אותו במאורעות תרפ"ט (1929). ניסיון נוסף היה בנווה-יעקב, צפונית לירושלים, בשנת 1924. המקום ננטש במלחמת השחרור (1948). על ניסיונות אלה של 'המזרחי' ועל תוכניות נוספות שלהם שלא יצאו אל הפועל, ראו: פלס, ההתיישבות, עמ' 45-46; 'המזרחי' בארץ-ישראל, קובץ בעריכת דב ברינקר, תרפ"ה; שמואל אבן-אור, לקורות עמק-הארזים, בתוך: ספר מתן וילנאי, כרך ב', עמ' 359-360; הכפר העברי - נווה-יעקב, תרצ"ט, עמ' 1-89; יוסי שפנייר, עורי צפון, ההתיישבות מצפון לירושלים עד תש"ח, תשס"ט (2009); קצבורג, נחלת, עמ' 35-38 ו-94-95; רוטשטיין, מושב, עמ' 55-62; אברהם מברך, צעדים, עמ' 10-11.

במטרה להתיישב בה. הקבוצה, שעלתה למקום ב-1920, גילתה עד מהרה שאין בכוחן של אחת-עשרה משפחות לעבד את השטח כולו. על כן פנתה להנהלה הציונית בבקשה שזו תושיב שם קבוצת פועלים חקלאיים שיסייעו להשתלט על השטח הגדול. קבוצת הפועלים הראשונה ששלח המרכז החקלאי של ההסתדרות נקלעה לעימותים עם המתיישבים הראשונים, גם על רקע עניני דת ונאלצה לעזוב את המקום. היה צורך למצוא תחליף מתאים יותר וכך נבחרו שמונת חברי תנועת 'הפועל המזרחי' מראשון-לציון, שעלו למקום בחשוון תרפ"ג (אוקטובר 1922).⁶⁴

חברי קבוצת תנועת 'הפועל המזרחי' בכפר אוריה חיו במסגרת של קומונה ועיבדו במשותף את הקרקע שהועמדה לרשותם. אולם גם הפעם נוצרו יחסים מתוחים בין קבוצת הפועלים החדשה לבין האיכרים הוותיקים ושתי הקבוצות לא הצליחו להתגבש יחד כראוי. הבדלי מעמדות, בין משפחות האיכרים מהמעמד הבינוני לבין שמונת הפועלים הרווקים, יצרו אווירה עכורה והקשו על ההשתלבות. עם הפילוג בתנועת 'הפועל המזרחי' בשנת 1924 הצטרפו שמונת הפועלים החדשים לפלג השמאלי, שחבר ל'הסתדרות הכללית'. מהלך זה העמיק את הקרע בין הצדדים והחריף את שאלת עתיד הקבוצה במקום. בראשית תרפ"ז (1926) עזבו שמונת חברי תנועת 'הפועל המזרחי' את כפר אוריה ועלו לסביבות כפר חסידים במטרה להקים שם מושב חדש.⁶⁵

כפר חיטין

ניסיון ההתיישבות הבא של קבוצת חברים מתנועת 'הפועל המזרחי' היה בכסלו תרפ"ד (נובמבר 1923) בכפר חיטין, הסמוך לטבריה. תהליך רכישת אדמות המקום על ידי הקק"ל החל בעשור הראשון של המאה העשרים והואץ בראשית שנות העשרים.⁶⁶ ההתיישבות במקום הוצעה לתנועת 'המזרחי', לאחר החלטת הקונגרס הי"ג על הקמת מושב עובדים בעבור הארגון. בכדי לרצות את הארגונים הדתיים השונים הקשורים אליו החליט המרכז העולמי של 'המזרחי' להרכיב את הגרעין המייסד מנציגים של כמה ארגונים: 'הפועל המזרחי', 'המזרחי הארצי' ו'המזרחי הצעיר'. כדיעבד, התברר שהיתה זו

64 רוטשטיין, מושב, עמ' 81-89. וכן בספרו, מושבי, עמ' 43-50.

65 קצבורג, נחלת, עמ' 15; מברך, צעדים, עמ' 10-11; דון-יחיא, באהלי, עמ' 48; טברסקי, עמל, עמ' 45-46; עמינח, התיישבות, עמ' 4; עמינח, תנועת, עמ' 33-

31; רוטשטיין, מושב, שם, וספרו, מושבי, שם.

66 בייזן, תולדות, עמ' 20 ו-91-92.

שגיאאה אשר מנעה את התבססות המושב, שכן החלוקה המפלגתית לזרמים שונים פגעה בגיבוש הקבוצה וביכולתה להתמודד עם קשיי ההתיישבות במקום. בייחוד הפריעו חילוקי דעות רבים והיעדר הנהגה מרכזית, שטובת המושב בלבד לנגד עיניה.⁶⁷

אולם, הבעיה החברתית לא היתה אבן הנגף היחידה, שכן כבר עם עלייתם למקום בתרפ"ד (1923) נתקלו המתיישבים בקשיים משפטיים לגבי בעלותם על הקרקע. בנוסף, מחסור חמור במים פגע ביכולת לעבד את השדות ואף גרם קשיים כלכליים בשל מחירם הגבוה של המים. בקרב דור ההמשך של חברי המושב ניכרה תופעה של נטישת הדת ומצוותיה, מה שהוסיף לאווירה הקשה ולתחושת חוסר-האמון בעתיד המקום. בשלהי שנות ה-20 ותחילת שנות ה-30 הסתמן כיוון של נטישת המקום ומשפחות החלו לעזוב את המקום. לאחר שלא צלחו ניסיונות של 'המזרחי' להעלות למקום קבוצה מגובשת אחרת של 'הפועל המזרחי', עזבו אותו אחרוני המתיישבים בראשית שנת תרצ"ג וקבוצת משפחות מבני עדות-המזרח עלתה במקומם.⁶⁸

כפר חסידים

הקבוצה אשר עזבה את כפר אוריה, חברה לקבוצות נוספות של תנועת 'הפועל המזרחי' ובכסלו תרפ"ז (נובמבר 1926) עלו יחד כ-25 צעירים דתיים לכפר חסידים. מקום זה נוסד בשנת תרפ"ה (1925) על ידי חסידים של שני אדמו"רים מפולין, הרבי מיבלונה והרבי מקוז'ניץ. חסידים אלה הקימו שתי נקודות יישוב סמוכות זו לזו באזור כפר חסידים של היום. לאחר

רבי יחזקאל טאוב, האדמו"ר מיבלונה (1895-1986) -

האדמו"ר האחרון של חסידות יבלונה וממניחי היסוד לכפר חסידים. נולד בנייטשטאט בפולין ועלה ארצה בשנת 1925 במטרה להקים יישוב דתי חדש. לאחר שנקלע המושב הצעיר לקשיים כלכליים, ירד לארה"ב בניסיון לגייס כספים ולבסוף השתקע שם והתרחק מהדת. בערוב ימיו שב לכפר חסידים ואף התקרב ליהדות. נטמן באדמות המושב.

רבי ישראל אלעזר הופשטיין, האדמו"ר מקוז'ניץ

(1898-1966) - כיהן כאדמו"ר בקוז'ניץ לאחר פטירת אביו, רבי ירחמיאל משה הופשטיין, אך לאחר זמן עלה לארץ ישראל בכדי לבנות יישוב ברוח התורה והמצוות והיה ממקימי כפר חסידים. לאחר מכן עבר לפריז וכיהן שם כראש אגודת הקהילות. לאחר השואה עבר לארצות הברית והקים בית מדרש בקראון הייטס. ב-1966 הקים בית מדרש בתל-אביב ותכנן לעלות לישראל אולם נפטר זמן קצר אחר כך.

67 על פרשיית כפר חסידים והסיבות לכישלונה ראו: רוטשטיין, מושב, עמ' 62-76; וכן מושבי, עמ' 56-65. מברך, צעדים; קצבורג, נחלת, עמ' 15-16; גרדי, פרקי (כרך ב'); גרדי, השאיפה, עמ' 151, ביתן, תמורות, עמ' 155-156; אסתר כספי, מושב חסידים תרפ"ה - פרקי יומן, קתדרה 55 (1990), עמ' 110-125.

68 רוטשטיין ומברך, שם וכן פלס, ההתיישבות, עמ' 46-48. ראו גם גצ"ד, מ"ע, 36/23, עמ' 14-16.

שעלו על הקרקע, אזל כספם תוך זמן קצר והם נקלעו למשבר כלכלי, שהעמיק עקב חוסר ניסיונם בעבודה חקלאית מכל סוג שהוא. תיאור מפורט ומרתק, מהיבט אישי, של הקשיים הרבים שעברו על המתישבים האלה, מוסר הרב שלמה גורן בספרו האוטוביוגרפי 'בעוז ובתעצומות' שהופיע לאחרונה (2017). הוריו של הרב גורן היו חסידים של האדמו"ר מגור בפולין, אולם נתפסו לרעיון הציוני. יום אחד הגיע לעיירת מגוריהם, זבורוב, שליח מארץ-ישראל, שארגן אסיפות ציוניות וערך מגבית בעבור המוסדות הלאומיים בארץ-ישראל. אימו של הרב גורן חזרה מאחת האסיפות האלה, אך ללא תכשיטיה. לתמיהת בני הבית השיבה כי כל כך התרשמה מדברי השליח - אשר תיאר את המצוקה ואת הצורך בתרומות מן הגולה - ש"חשה צורך לסייע לחקלאים המעבדים את האדמה ובונים יישובים בארץ-ישראל ובכך להיות אף היא שותפה בכניין הארץ ולכן נתנה לשליח את כל תכשיטיה".... ב-1920 עקרו הוריו לורשה הבירה ואביו הקים שם בית-חרושת משגשג למוצרי טריקו. הוריו השתתפו באסיפה של חסידי יבלונה בורשה ושם שמעו את התכניות וההבטחות של קבוצה מחסידי יבלונה שהתארגנה לעלות ארצה. הרבי מיבלונה עצמו אמר לנאספים שהוא מבטיח "לחם ותפוחי-זהב לכל החיים לכל יהודי שיעלה איתו".... ההורים התלהבו מן הרעיון, מכרו את בית-החרושת, שילמו 10,000 דולר בעבור מאה דונם קרקע במפרץ חיפה והצטרפו לקבוצה הראשונה של חסידי יבלונה, שעלתה מפולין ב-1925. בבואם הוברר להם כי אי אפשר לעלות על הקרקע שרכשו (שם שוכן היום כפר חסידים), מפני שהיא מליאה ביצות ויש סכנה חמורה של קדחת - מחלת המלריה. לפיכך, הם שוכנו זמנית בשייח' אבריק, עד שייבשו אדמות הביצה. חייהם של המתישבים היו קשים למדי, הן מבחינה כלכלית והן בשל קדחת המלריה שתקפה שוב ושוב, גם משעברו, לאחר כתשעה חודשים, למקום הקבע. משפחות החלו לעזוב וכיניהן גם משפחתו של הרב גורן שמכרה את האדמה והמשק ועקרה לירושליים בקיץ תרפ"ח (1925). בעקבות הנטישה של חלק מן החסידים, נכנסה לתמונה המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית, שהטילה על תנועת 'הפועל המזרחי' לשלוח לשם קבוצת צעירים ולסייע לתושבים לבסס את מושבם.⁶⁹

69 עוד על הקמת כפר חסידים ראו: פלס, ההתיישבות, עמ' 26-28, רוטשטיין, שם, עמ' 99-107, וכן מושבי, עמ' 66-77; ש"י שפירא, אלה תולדות כפר חסידים, בתוך: ספר הציונות הדתית, חלק ב', עמ' 204-205 וקצבורג, נחלת, עמ'

לשם כך רכשה קק"ל חלקת אדמה נוספת עבור מתיישבי תנועת 'הפועל המזרחי' וסוכם שמשקם ינוהל כלכלית בנפרד, תוך שותפות בשאר העניינים הכלליים.⁷⁰ משעלו החלוצים למקום, הביאו עמם את כליהם ובעלי-החיים שברשותם והחלו להקים את מושבם. הקשיים הרבים לא פסחו גם עליהם: תנאי מגורים ירודים תוך צפיפות רבה, מחסור בעבודה שגרר מחסור בכסף ומזון וכמובן מחסור במים. שלוש הקבוצות השונות המשיכו להתקיים בנפרד עוד שנים ספורות, כאשר מוסדות הציבור משותפים לכולם, עד לאיחודן המלא בשנת תר"ץ (1930). כפר חסידים הוא, אפוא, היישוב הראשון בארץ בו הצליחו חברי תנועת 'הפועל המזרחי' להיאחו באופן קבוע.⁷¹

כבר במהלך ניסיונות ההתיישבות הראשונים הללו צפו ועלו שאלות, שנבעו משילוב אורח החיים הדתי עם התיישבות חקלאית. שאלות אלה התעצמו עם המעבר לשלב הבא, של הקמת יישובים עצמאיים, ועימן ניסו להתמודד המתיישבים הדתיים הראשונים, שהם נושאי המחקר הנוכחי.

21-24. על חלקם של החסידים בעליה ובהתיישבות: ביין, תולדות, עמ' 296-301 ובצאל עמיקם, היישוב בימי הבית הלאומי, (עורך: בנימין אליאב), עמ' 326-325, גורן, בעוז ותעצומות, עמ' 23-49.

70 הסיבה לכך שקבוצת 'הפועל המזרחי' התיישבה במקום בצורה נפרדת ולא השתלבה במושב הקיים היתה גם כדי לשמור על ניהול כלכלי נכון, אך גם ובעיקר מחשש שהשתלבות במבנה היישובי הקיים תביא לטשטוש הצביון הייחודי שלהם ואובדן זהותם האידיאולוגית. מסיבה זו גם התנגדו בתחילה להצטרף ליישוב קיים והעדיפו לייסד משהו חדש, רוטשטיין, מושב, עמ' 102-103. וכן מושבי, שם.

71 שם, עמ' 103-107 ופלס, ההתיישבות, עמ' 111-114.